

Богдан Завідняк, к. філос. н.

Український католицький університет, Україна

ФІЛОНОЗНАВЦІ ХХ СТОЛІТТЯ: Б. МОНДІН, А. МАДДАЛЕНА ТА А.-Ж. ФЕСТИЮЖЬЄР. ОГЛЯД КЛЮЧОВИХ ФІЛОНОЗНАВЧИХ ПРАЦЬ

Bohdan Zavidniak, PhD in Philosophy

Ukrainian Catholic University, Ukraine

PHILONIANS OF THE 20TH CENTURY: B. MONDIN, A. MADDALENA AND A.-J. FESTUGIERE. THE REVIEW OF THE KEY PHILONIAN WORKS

This article reviews the conceptual models of European philosophy, which were offered by such authors as B. Mondin, A. Maddalena and A.-J. Festugiere. On the basis of the key works of these European researchers, main Philonian question was reappraised and the results of Philo's religious philosophy were compared with the Christian philosophical tradition. The article interprets the discussion about Logos and reconstructs Philo's interpretation of Logos. It traces the evolution of this theme pursuant to the metaphysical studies of ancient Greek philosophy. The transcendent is understood as an onto-ethical category, being discussed in connection with the key themes of Christian philosophy, such as time and eternity, person and history, creation and God, etc. The concept of transcendence in the philosophy of Philo of Alexandria explores the nature of relations between the transcendent sphere of God and the spiritual world of human.

Keywords: transcendental, transcendence, the One, the Truth, the Good, contemplation, Alexandrine School.

Дослідження творчості Філона проходить різними шляхами: філософським, історико-текстологічним, богословсько-екзегетичним, полемічно-критичним, етимологічно-текстуальним. Як правило, описується життєпис і політичне тло, встановлюється автентичність трактатів, спрямовується мислення у "Прокрустово ложе" юдейської віри, наближується його до християнської позиції, віднаходяться джерела мислення у інших релігіях, зауважується якийсь один аспект трансцендентальної реальності, напр., Логос і його пов'язується з новозавітнім Божим Словом; філософ Філон розглядається у контексті з олександрійською школою мислення, як екзегет, філософ, містик, еkleктик, платонік, нагромаджується синтетично-аналітичний матеріал науковців-попередників у бібліографічних виданнях, ігноруються старі дослідження, щоб дати "зелене світло" новітнім тощо. Усе це – світова філоніана. Проте завдяки усім цим "з'ясованим" прикметам філонівського типу мислення, виявленим у дослідженнях, сьогодні наші обрії філософсько-богословського пізнання світять ясніше і таємничий задум великого олександрійця у Богопізнанні проглядається все тактовніше, змістовніше, чіткіше і одуховленіше. Сприйняття творчості Філона стало окреслено-динамічніше і зваженіше, ніж коли її відкривали святі отці Церкви, ведучи умовидні дискусії про Бога, і те, що просіялось крізь сито історії лягало золотими крупинками у світову духовну спадщину людства.

У цій статті ми ставимо за мету виділити тільки основні праці аналітичного характеру тих авторів, що мають пряме, або дотичне відношення до теми трансцендентності у Філона, тож не торкаємось розгляду робіт, які навіть визнаються першорядними у філоніані, з огляду на вузькі рамки нашого дослідження. Так само не наважуємось виставляти бар'єри між ХІХ, ХХ і ХХІ ст., а відстоювати вартість тієї чи іншої праці, коли вона зуміла пережити час. Такий огляд вкрай потрібний ще й тому, що у вітчизняній науці ці дослідження, як і їхні автори, маловідомі і можуть служити містком у теоретичне прояснення і чіткіше бачення проблеми трансцендентної реальності.

о. Баттіста Мондін як філозофознавець

Автор трьохтомного видання “Історія метафізики”¹, яке побачило світ у видавництві отців домініканців у Італії, о. Б. Мондін (нар. 1926 р.) не потребував би якогось особливого знайомства з ним у інтелектуальному світі, щоб вийти на ширшу читацьку аудиторію. Та, зваживши на те, що українському читачеві це ім’я ще мало відоме, таке знайомство необхідне ще й ось чому. На Україні, у видавництві “Місіонер” у Львові вийшли друком дві книги Баттісти Мондіна “Онтологія і метафізика” (2010 р.) та “Філософія релігії і теодіцея” (2012 р.) переклади яких у нашому виконанні мали би привернути увагу до цієї ключової філософської теми “Цариці наук”.

Отож, отець Баттіста Мондін народився у Монте ді Мало (Віченца) 29 липня 1926 року, закінчив студії філософії та богослов’я у Конгрегації Місіонерів Северіанів, членом яких він є й досі. Був висвячений на священника в 1952 році.

Ось основні етапи його філософсько-богословської наукової діяльності: доктор філософії і релігії (у Гарвардському університеті), докторська праця стосувалася принципу аналогії у протестанській та католицькій теології (*The Principle of Analogy in Protestant and Catholic Theology*. Nijhoff, The Hague, 2Є вид. 1967); вільний викладач в Католицькому університеті св. Серця (Мілан); декан філософського факультету Папського університету Урбаніана (Рим); консультант Священної Конгрегації Клиру; Президент Асоціації Італійських Викладачів Філософії (ADIF); кавалер відзнаки «Марка Твена», за «outstanding contribution to Modern Journalism» (“За видатний внесок у розвиток модерної журналістики”); член професорського складу Академії св. Томи; Ординарний співпрацівник газети *Osservatore Romano*; член Спілки журналістів.

Відомий науковець Олена Казимирчак-Полонська (черниця Олена), доктор фізико-математичних наук, доктор філософії Варшавського університету і духовна дочка о. Сергія Булгакова, назвала Баттіста Мондіна “одним із провідних богословів сучасного католицизму”, поруч з іменем католицького німецького теолога Ганса Кюнга та ін., які нерозривно служать Богові і духовній культурі релігійного відродження Католицької церкви². Автор цих рядків, як багато інших вихідців з України та діаспори, навчався у проф. Б. Мондіна, коли він очолював філософський факультет папського університету Урбаніана.

Баттіста Мондін – це захоплюючий історик філософії, самотній культуролог, експерт у філософській антропології і метафізиці. До його творчого наукового доробку належать численні публікації в наукових журналах, близько сотні книг. Багато його творів перекладено на основні мови світу.

Тут не місце висвітлювати всю багатогранну діяльність Мондіна у популяризації філософсько-богословської спадщини і розглядати коло його уподобань – воно вражає об’ємне. Тож зупинимось тільки на кількох його творах, що присвячені філозофознавчій тематиці.

Особливою любов’ю у отця проф. Б. Мондіна (нар. 1926 р.) користуються великі олександрійці: Філон та Климент, св. Августин, а особливо, св. Тома з Аквіну, яким він присвятив окремі дослідження.

Італійський автор чимало прислужився до розвитку філоніани на Аппенінах. Завдяки його просвітницькій праці в міланському університеті св. Серця в якості доцента, він зумів опублікувати монографічне дослідження, присвячене творчості Філона. В. Mondin. *I fondatori della filosofia religiosa: Filone e Clemente*, Milano 1968. (Див. інші праці по Філону цього автора: *L’universo filosofico di Filone Alessandrino* // «La Scuola Cattolica», 96 (1968), р. 371-394; *Filone e Clemente. Saggio sulle origini della filosofia religiosa*, Torino 1969; *Filone e Clemente. Saggio sulle origini della filosofia medievale*. II Edizione riveduta e aggiornata, Pontificia Universitas Urbaniana, Roma 1984).

Треба взяти до уваги той факт, що в той час (1969 р.) коли о. Мондін брався за опис деталей мислення родоначальників релігійної філософії, Італія не мала перекладів їхніх творів “ані укомплектованих, ані почастинних”, а з публікацією праці Мондіна, отримала добрий і зручний путівник по їхніх фундаментальних положеннях. Щойно в 1970 р. з’явилась праця Антоніо Маддалени, присвячена творчості Філона³.

Вже у статті “*Ennoia* і *Epistheme teoy* у Філона Юдея” італійський дослідник А. Маддалена зумів довести оригінальність підходу Філона у метафізичному перетворенні тілесного в нетілесний

¹ Mondin, B. (1998). *Storia della metafisica*, 3 voll. Bologna.

² Елена, Монахиня (2003). *Профессор протоиерей Сергей Булгаков 1871-1944*. Москва, 256.

³ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrino*. Milano: Mursia.

вимір, пасивного елементу в активний¹. Коли у давньогрецьких метафізиків матерія залишалась матерією, пасивний елемент – пасивним, то у Філона метафізична трансформація диктує умову Богопізнання². З цією метою у Св. Письмі і у Філона зображується “вибрана” людина. За вихідну точку обґрунтування цієї тези Маддалена обрав фрагмент твору Філона *Deus I-4*, застосувавши тему пізнання Бога до сутності душі, оскільки Божественна Пневма трансцендентальної реальності є духовної природи, а душа людини – пов’язана з матеріальним тілом. Взаємодія між ними і метафізична трансформація з одного елементу в інший цілком може вважатися новим винаходом Філона-метафізика, вважає автор. Цього не знали ані платоніки, ані аристотеліки, ані стоїки, хоч вели мову про пасивний і активний елементи в межах однієї структури суцього, форму і матерію, акт і потенцію тощо.

У книзі “Філон Олександрійський”³, одній з перших найбільших за розміром і широтою охоплених тем у італійській філоніані, А. Маддалена відкриває Філона, актуального в ХХ ст. Хоч олександрієць послуговується метафізичною термінологією давньогрецьких мислителів, у нього є своя оригінальна метафізична концепція. На думку автора, Філон прагнув виразити свою віру, проте не бажавши висловлюватись у світоглядному стилі греків, хоч достатньо оволодівши їхнім логічним апаратом, подав нове бачення антропології, етики, есхатології. Тож Філон свідомо відмовився від логічних понять греків. Завдяки чому ж можна було тоді запропонувати вираження нової віри? На думку Маддалени, олександрієць опирався на пневматологію – вчення про Дух, що здатний повернути людину до віри і перемінити її життя в дусі⁴. Звідси інтерпретація вчення про Логос як Сина Божого, порівняння з Логосом Йоанна Богослова, який, на відміну від філонівського, втілювався і постраждав⁵. Звідси вчення про людину як тривимірну істоту, що наділена тілом, душею-розумом і духом, що походить від Бога. Коли людський розум крихкий і піддатливий, будучи “земним”, то стійкість він отримує від Бога, що дарує розуму силу справжнього життя, дарує силу духа (*LA I 32*). Звідси й відмінність від мислення Платона у есхатологічних питаннях. Маддалена зазначає: “тілесна смерть для Платона була необхідна, щоб душа відчула повноту звільнення. Натомість для Філона необхідним і сутнісним є тільки звільнення від любові до тілесного”⁶. Для Платона тілесна смерть свідчила про піднесення душі на вищій – метафізичний рівень, оскільки душа покидала фізичне тіло. У Філона все відбувається по іншому. Мойсей спілкується з Богом навіть у смертному тілі, навіть тоді, коли фізичний розум перебував у фізичному тілі. Людина теж може розглядатися по відношенню до Бога, маючи “святий страх до Нього” і маючи “любов, що перемагає цей страх”⁷. Тож Маддалена розкривав численні дотичні до духовного виміру поняття, яким є “віра”, “надія”, “любов”⁸.

На нашу думку, А. Маддалена підійшов до оцінки Філона з правильної точки зору, що дозволяє без упереджень у другій половині ХХ ст. розглядати творчість Філона Олександрійського.

Тож саме завдяки дослідженню проф. Мондіна після опублікування монографії “Філон і Климент”, в італійській мові зазвучали твори Філона з коментарями до них. Науковець Д. Реале, колега Мондіна по університету св. Серця в Мілані, відчувши вагу філософського доробку цього мислителя, на протязі двадцяти років, за його редакцією і у співпраці з Роберто Радіче, здійснював переклад “*Всіх трактатів на П’ятикнижжя*”⁹. (В 1998 р. в папському університеті в Римі Д. Реале вручив Мондінові золоту медаль Данте Аліг’єрі за трьохтомну “*Історію метафізики*”). Щоб збагнути вагу цього перекладацького подвигу у філоніані слід зважити на той факт, що така

¹ Maddalena, A. (1968). L’*ennoia* e l’*epistheme teoy* in Filone Ebreo. *Rivista di Filosofia e di Istruzione Classica*, (96), 5–27.

² Maddalena, A. (1968). L’*ennoia* e l’*epistheme teoy* in Filone Ebreo, *Rivista di Filosofia e di Istruzione Classica*, (96), 27.

³ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio*, Milano: Mursia.

⁴ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio*. Milano: Mursia, 21-43.

⁵ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio*, Milano: Mursia, 470-484.

⁶ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio*, Milano: Mursia, 149.

⁷ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio*, Milano: Mursia, 147.

⁸ Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio*, Milano: Mursia, 381-395.

⁹ Filone di Alessandria (1994). *Tutti i trattati del commentario allegorico alla Bibbia*; [a cura di Roberto Radice, con la collaborazione di Giovanni Reale, Clara Kraus Reggiani e Claudio Mazzarelli. Monografia introduttiva di G. Reale e R. Radice], Milano: Vita e Pensiero. (I classici del Pensiero. Sezione, I. Filosofia classica e tardo-antica).

потужна перекладацька школа, як російська, спромоглася лише на переклад дев'ятьох із дев'ятнадцяти алегоричних тлумачень на Святе Письмо¹.

Отож, у світовій філоніані дослідження проф. Мондіна займає почесне місце. Філон розглядається у своїх поглядах на Бога, світ і людину. Проблематику Бога у Філона проф. Мондін висвітлює через канони теодицеїної науки: доведення існування Бога через аналогію і телеологію, з усіма нюансами та відстоюванням різноманітних точок зору, а природі Бога присвячує міркування про єдиність, простоту, досконалість, самодостатність, трансцендентність, нематеріальність, незмінність, всюдиприсутність, вічність, благо, знання, свободу, провидіння та непомильність. В антропології він заторкує питання про походження, природу і мету людини. Окремий розділ автор присвятив, зринутому вперше в історії мислення, відношенню між філософією та Об'явленням: зокрема гармонії між ними. Філософію, як пролегомену віри, проф. Мондін продовжує висвітлювати на основі спадщини Климента Олександрійського, і так само торкається двох звичних для нього тем: теми Бога і людини. Климентові відводиться почесне місце – *батька християнської філософії*.

Те, що зазвичай ми звемо християнською філософією, в дійсності є тією філософією, яку створив Філон Олександрійський.

У богословській спадщині Філона Мондін відзначає багатство вчення про трансцендентну реальність. “Трансцендентність, яку він пропонує, є абсолютна, цілковита, у всіх напрямках: як в онтологічному, гносеологічному, так і в семантичному; у першому – із вченням про протиставлення між Богом і створінням, у другому – із вченням про непізнавальність [Бога], у третьому – із вченням про невимовність Бога”². Філон перший надав йому філософського значення. До нього ніхто у філософському світі цього не робив, з такою ясністю і чіткістю не описував Божественну трансцендентність. Так, в онтологічній сфері Філон часто стверджує, що Бог перевищує не тільки матеріальний і чуттєвий світ, а й світ Ідей (*Praem.* 39-40: “кращий від Блага, старший від Монади, простіший від Єдиного”. *Opif.*: “Бог є кращий від чесноти, від науки і від самого [по собі] Добра”. Пор.: *Opif.* 32; 171-172; *LA.* II 1-3; *Cher.* 87; *Deus* 11; *Her.* 187; *Decal.* 8; *Spec.* 1.28; *Mos.* 1.75); у гносеологічній і семантичній сферах твердить, що ніякий розум, ані людський, ані ангельський не в силі збагнути Бога, і жодне ім'я не здатне Його виразити (*Mutat.* 1-3; *Fug.* 161-165); у богослов'ї теж Філон проявив себе, поглибивши поняття трансцендентності. У греків це поняття мало відносну цінність, у Філона – абсолютну. Бог здійснюється понад будь-яким реальним світом, включно з Ідеями і Логосом.

Тож, всупереч о. А. Ж. Фестюжєра, який висував гіпотезу про платонівське джерело походження поняття Божественної трансцендентності, Мондін, проводячи тактовний порівняльний аналіз, стверджує за Філоном першість у походженні, коли той перейняв його розуміння від Святого Письма і перемінив на чітке поняття: “Платон, проголошуючи трансцендентність розумового світу стосовно до світу чуттєвого, не наважився пояснити відношення Бога до умовидного світу [Ідей], а тому залишив невирішеною проблему трансцендентності Бога по відношенню до ейдологічного світу. Натомість Аристотель не мав сумніву в трансцендентності Бога, проте у нього воно розуміється як ділянка, звужена до онтологічної сфери. У епістемологічній і семантичній сферах виглядає, що він не накладає обмежень на здатність людини (істинно пізнати Божественну природу і визначити її). Врешті, згідно стоїків, увесь світ є божественний, а тому людині дано віднайти елементи Бога, щоб його пізнати і визначити”³.

Тут виникає потреба розглянути внесок у філонознавство о. Андре-Жан Фестюжєра (1898-1982).

Першою книгою “Релігійний ідеал греків і Євангелія” (1932 р.) почалося сходження до інтелектуальних висот науковця о. домініканина Фестюжєра, знаного в науковому світі за опрацьоване видання зібрання творів легендарного Гермеса Трісмегіста, що приписуються цьому античному автору. Як відомо, у неоплатонівській алегоричній традиції Гермес Трісмегіст є втіленням Мудрості в образі Меркурія, що тримає в руці кадуцей – чарівний жезл, символ тайного

¹ Філон Олександрійський (2000). Толкования Ветхого Завета, т. 1. Москва: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина; Філон Олександрійський (2000). О том, что Бог не знает перемен. *Историко-философский ежегодник*, 135-175; Філон Олександрійський (2003). О пьянстве. *Вестник древней истории*, (1), 193-202; (2), 255-266.

² Mondin, B. (1984). *Filone e Clemente, Saggio sulle origini della filosofia medievale*. Roma: PUU, 42.

³ Mondin, B. (1984). *Filone e Clemente, Saggio sulle origini della filosofia medievale*. Roma: PUU, 42.

Знання. Мальовничу ілюстрацію цього античного персонажу представлено С. Боттічеллі в картині “Весна”. Там Венера – втілення платонівської небесної Любові, німфа Хлорида, яка втікає від Зефіра (епізод “Фаст” Овідія, Кн. 5, 195-212, перевтілюється в богиню Флору, три грації – Пульхритуда (Краса), Кастіта (Цнота) і Волупта (Насолода) ведуть до розкриття художнього задуму майстра. Ерот цілиться в Кастіту, що відвернула очі від світу і, споглядаючи Меркурія, прагне проникнути в таємниче трансцендентне Знання.

Це видання Фестюжєра було здійснене у співавторстві з кембріджським вченим Артуром Дербі Ноком, який упорядковував текст¹. У книзі подано дослівний переклад французькою, здійснений Фестюжєром, і його коментар до нього, уніфікована версія тексту грецькою і латинською мовами творів засновника герметизму і давньоєгипетського учення. Крім видання Гермеса Трісмегіста, о. Фестюжєр опублікував фундаментальну працю, чотирьохтомну монографію “Об’явлення Гермеса Трісмегіста”, куди помістив численні уривки у перекладі французькою, включивши туди і тексти грецькою². У другому томі Філона присвячено с. 519-585. У четвертому – с. 7, 19-22. (розглядається філософія числа у Філона і теоретизування в душі неопіфагорейців).

Книга містить коментарі на твори не тільки Гермеса, а й на Соломона, Порфірія, Зосіму та ін. авторів, і налічує 1750 стор. І одне й друге видання Фестюжєр проводив під оптикою споглядального життя, розвинену ще у докторській праці під назвою “Споглядання і споглядальне життя згідно Платона” в серії “Філософська бібліотека” Ж. Врена (Vrin, 1936)³. Автор називав Платона генієм і провідником контемплятивного життя, містиком, який на рідкість умів входити в контакт із самим Буттям, відчуваючи присутність Бога⁴. Платон удостоївся від Фестюжєра оцінки героїзму і святості. Що не скаже французький науковець про Філона.

Духовна практика і набуті навички дослідження античної спадщини грецьких мислителів дали змогу виробити самобутній підхід до творчості Філона Олександрійського. Як не дивно, Фестюжєр скептично налаштований до сприйняття тез Філона, зайнявши чітку і непримиренну позицію: “вони насичені рядом загальноприйнятих банальних міркувань підручника характеру”⁵. “У них немає жодного міркування, яке вказувало б на внутрішній особовий досвід, на діалог духа про долю людини, або людську природу”. Поруч із Ціцероном, спроби Філона збудувати концепцію Бога Деміурга зараховував не більше, ніж до літературних вправ⁶.

Фестюжєр висував гіпотезу про платонівське джерело походження поняття Божественної трансцендентності, не рідко мотивуючи тим, що у Платона заперечується можливість дослідження трансцендентальних аспектів Божества (Єдиного, Блага, Прекрасного). Зокрема у діалозі “Парменід” Єдине, не маючи ні сутності, ні існування, ні форми, вислизає від будь-якої форми пізнання, від будь-якого словесного опису пояснює платонівську думку А.-Ж. Фестюжєра⁷. Тож про першість і апофатичний характер обґрунтування трансценденталій, міркує автор, у Філона говорити не доводиться⁸. Фестюжєр підкреслював, що платонівський Бог не розглядається як якась партикулярна субстанція, якій можна було б надати будь-які назви⁹. І тут можна визнати правоту французького дослідника.

Платонівські витоки творчості Філона французький автор пояснює численними посиланнями на “Тімей”, “Федон”, “Бенкет”, “Держава”. Проте не вони одні. Філон живе духом традиції, тож вбачати у його творчості привнесення чогось особистого і оригінального знову ж таки не доводиться. Техніка, літературні і містичні прийоми – це не його заслуга. Натомість оригінальним у Філона слід вважати, зауважує Фестюжєр, любов до мудрості Біблії і Премудрості філософським розумом, довіру до Божої Ласки і споглядання Бога. Філон користується “двозначним прийомом” Богопізнання: платонівським пізнанням світу і пізнанням себе самого. Заслуга олександрійця саме в тому, що він першим, відштовхуючись від герметичної традиції намагався

¹ Festugiere, A.J. (1945-1954). *Corpus Hermeticum*, 4 voll. Paris.

² Festugiere, A.J. (1945-1954). *Corpus Hermeticum*, 4 voll. Paris.

³ Festugiere, A.J. (1975). *Contemplation et vie contemplative selon Platon*. Paris.

⁴ Festugiere, A.J. (1975). *Contemplation et vie contemplative selon Platon*. Paris.

⁵ Festugiere, A.J. (1949). *La révélation d'Hermès Trismégiste*, in 4 voll., Paris, vol. 2: *Le Dieu cosmique*, 534.

⁶ Фестюжєр, А.-Ж. (2000). *Личная религия греков*. Санкт-Петербург, 213.

⁷ Festugiere, A.J. (1954). *La révélation d'Hermès Trismégiste*, in 4 voll. Paris: vol. 4: *Le Dieu inconnu et la Gnose*, 87-88.

⁸ Festugiere, A.J. (1954). *La révélation d'Hermès Trismégiste*, in 4 voll. Paris: vol. 4: *Le Dieu inconnu et la Gnose*, 79-91.

⁹ Festugiere, A.J. (1954). *La révélation d'Hermès Trismégiste*, in 4 voll. Paris: vol. 4: *Le Dieu inconnu et la Gnose*, 80.

віднайти гармонійний синтез між напрямом пізнання душі і космосу, зберігши “як юдей монотеїзм своєї віри, вживаючи мову астрального політеїзму”¹.

Тези трьох інтерпретаторів, яким ми присвятили роздуми довкола філонознавчого питання, хоч і не узгоджуються між собою, все ж дають привід ще раз переосмислити роль і місце Філона в історії мислення. В інших наших статтях ми розглядаємо філонознавчі праці англомовних дослідників – Гаррі Вольфсона² і Девіда Руні³ і теж на матеріалі світової філононістики і проблеми трансцендентної сфери, яка піднімається у цих авторів. Таким чином, вважаємо за необхідне здійснювати реконструкцію наукових поглядів і підходів до цієї важливої для релігійної філософії теми.

На матеріалі філонознавчих студій трьох європейських науковців – о. Баттісти Мондіна, Антоніо Маддалени і о. Анрі-Жана Фестюжєра розглянуто їхній внесок у скарбницю європейської філософської думки. Звернено увагу на маловідомі українській науковій спільноті імена і простежено розвиток їхніх ключових позицій у філонівському питанні. Розглянуто тематику трансцендентності, якій окреслені автори надають свою оцінку. Прийнято до уваги позицію о. Мондіна, що за своїм методологічним підходом дає привід претендувати на всебічність і змістовність, оскільки цей італійський історик філософії і богослов'я на матеріалі своїх ґрунтовних праць переконливо доводить тезу про Філона як першопрохідця у вченні про Божу трансцендентність.

References:

1. Elena, Monahinja (2003). *Professor protoierej Sergij Bulgakov 1871-1944* [Professor, archpriest Sergey Bulgakov 1871-1944]. Moscow. [in Russian].
2. Festjuzh'er, A.-Zh. (2000). *Lichnaja religija grekov* [Personal religion of the Greeks]. Saint Petersburg: Aletejja. [in Russian].
3. Festjuzh'er, A.-Zh. (2009). *Sozercanie i sozercatel'naja zhizn' po Platonu* [Contemplation and contemplative life according to Plato]. Saint Petersburg: Nauka. [in Russian].
4. Filon Aleksandrijskij (2000). *Tolkovanija Vethogo Zaveta* [Commentary on the Old Testament]. vol. 1. Moscow: Greko-latinskij kabinet Ju.A. Shichalina, 452. [in Russian].
5. Filon Aleksandrijskij (2003). O tom, chto Bog ne znaet peremen [About that, the God does not know the changes]. *Istoriko-filosofskij ezhegodnik* [Historical and Philosophical Yearbook], 135-175. [in Russian].
6. Filon Aleksandrijskij (2003). O p'janstve. [On Drunkenness]. *Vestnik drevnej istorii* [Journal of Ancient History]. no. 1, 193-202; (2), 255-266. [in Russian].
7. Festugiere, A.J. (1975). *Contemplation et vie contemplative selon Platon* [Contemplation and contemplative life according to Plato]. Paris, 493. [in French].
8. Festugiere, A.J. (1945-1954). *Corpus Hermeticum*, 4 voll. [The hermetic corpus]. Paris. [in French].
9. Festugiere, A.J. (1949). La rüvelation d'Hermis Trismügiste, in 4 voll. [The discovery of Hermes Trismegist in 4 vol.]. Paris, vol. 2: *Le Dieu cosmique* [The cosmic God], 610. [in French].
10. Festugiere, A.J. (1954). *La rüvelation d'Hermis Trismügiste*, in 4 voll. [The discovery of Hermes Trismegist in 4 vol] Paris, vol. 4: *Le Dieu inconnu et la Gnose* [The Unknown God and Gnosis], 319. [in French].
11. Filone di Alessandria (1994). *Tutti i trattati del commentario allegorico alla Bibbia* [a cura di Roberto Radice, con la collaborazione di Giovanni Reale, Clara Kraus Reggiani e Claudio Mazzarelli. Monografia introduttiva di G. Reale e R. Radice] [All the treatises of the allegorical commentary on the Bible (edited by Roberto Radice, with the collaboration of Giovanni Reale, Clara Kraus Reggiani and Claudio Mazzarelli. Introductory monograph by G. Reale and R. Radice)]. Milano: Vita e Pensiero, 1342. [in Italian].
12. Maddalena, A. (1968). L'ennioa e l'episteme troy in Filone Ebreo [Ennoia and the troy episteme in Jewish Lodging]. *Rivista di Filosofia e di Istruzione Classica* [Journal of Philosophy and Classical Education], (96), 5–27. [in Italian].
13. Maddalena, A. (1970). *Filone Alessandrio* [Filone Alessandrino]. Milano: Mursia. 486. [in Italian].
14. Mondin, B. (1984). *Filone e Clemente, Saggio sulle origini della filosofia medievale* [Philo and Clement, the Essay on the origins of medieval philosophy]. 2 ed., Roma: PUU, 223. [in Italian].
15. Mondin, B. (1998). *Storia della metafisica*, 3 voll. [History of metaphysics in 3 vol.]. Bologna: ESD. [in Italian].
16. Runia, D.T. (1990). *Exegesis and Philosophy. Studies on Philo of Alexandria*. London: Aldershot, 308. [in English].
17. Wolfson, H. (1947). *Philo. Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*: 2 vol. Cambridge: Mass, 990. [in English].

¹ Festugiere, A.J. (1954). La rüvelation d'Hermis Trismügiste, in 4 voll. Paris: vol. 4: *Le Dieu inconnu et la Gnose*, 585.

² Wolfson, H. Philo. (1947). *Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam*: 2 vol. Cambridge: Mass.

³ Runia, D.T. (1990). *Exegesis and Philosophy. Studies on Philo of Alexandria*. London.